

VIII.

О с е л я.

В ПЕРШУ чергу треба вказати на Божу оселю—церкви. На Слобожанщині церкви будувались в привабливому та мнякому українському стилю, здебільшого на три поверхи, иноді на п'ять. На жаль, денационалізована й темна людність зі ще більш денационалізованими попами на чолі недбало перебудувала старі церкви на казенні зразки духовних консисторій. Подекуди, дуже зрідка, напр., в Харькові (Покровський монастирь) і в Сумах збереглись ще такі прибавливі церкви.

Цікаві сами назви слободсько-українських сел, вулиць, городищ та закутків, як відбиток народнього світогляду або побуту. Позаяк Слобожанщина колись мала близькою сусідою татарву, а раніш половців, то вона має досі чимало татарських назв—Салтов, Балаклея (від річки Балакуси), Охтирка (по-татарськи білий яр) і ин. Взагалі усі назви, що починаються на кара, або кінчаються на лик, лук, клея, глея—татарського роду (Бурлук, Таганлик, Балаклея і ин.).

Зустрічаються де-які уламки кріпацької старовини в назвах Генеральське, Грапівка, Павлодар, Милость-Куракина і ин.

Здебільшого назви сел і вулиць по йменнях—Пахомовка, Івановка, Вереміївка (Іеремія), Гапонівка (Гапон—Агафон), Олешки (Олексій), Панасівка (Афанасій), Сеньки (Семен), Самки (Самсон), або назви по ремеслу—Токарі, Буди, Гути, Гончарі, по рослинах—Вишня, Яблос-

не, по зовнішньому вигляду—Весела, Хорошево, Кри-
вохатки,
Обідрана,
по прізви-
щах посе-
ленців —
Сліпород-
ські хуторі,
Убийсо-
баківські
хуторі. Слі-
побабова.

Де-
які назви
переробле-
ні по за-
кону укра-
їнської мо-
ви з пере-
міною в у м
перед л
Боромля
(Боровля
від бору),
Радомля
(від Радо-
вля), Хо-
томля і т. д.

Церква Пречистої в Сумах.

Будівлі на Слобожанщині були взагалі невеликі.
Панські будівлі мало чим відзначалися від міщанських.
Навіть домівки найбільшої старшини на початку XVIII в.

були невеличкі. З цього боку, напр., цікавий опис двора й дому полковника Ф. В. Шидловського в Харькові в 1711 р. Людина пан полковник була дуже заможна; йому належало в Слобожанщині 11 сел. А його будівлі в Харькові були дерев'яні; складались вони з 4-х світлиць з мильнею та 4-х світлиць людських з сіннями і кухнею. Сам пан полковник займав усього одну світлицю з двома кімнатками. Його помешкання на Донцю було більше.

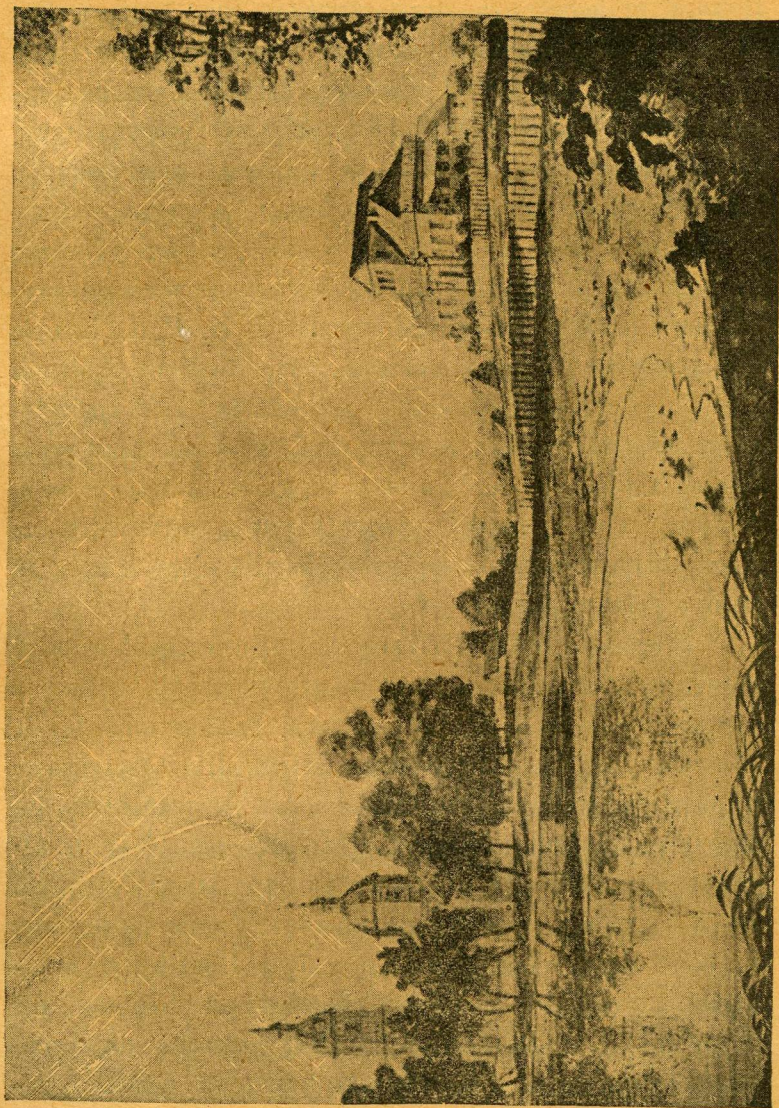

Будинок о половині XVIII в. в с. Старому сумського повіту.

Двір був обгороджений тином з 4-ма баштами по краях, але в домі було усього 9 світлиць. У дворі була льодовня, повітки, хліви, комора, погріб—усе з дерева. Але вже Шидловський почав будувати кам'яні палаци¹⁾ і що особливо цікаво—найперш комори; позаяк він мав багато одежи та всякого скарбу, то збудував 8 кам'яних ко-

¹⁾ Багалій, Історія гор. Харькова, I, 492.

мор, що робило й селянство, яке звичайно береже свою
худобу не в хаті, а поблизу її в коморі.

С. Крутик В. Н. Каразина у Богодузьскім повіті.

В домах в старовину на Слобожанщині, на Запо-
ріжжі, в Полтавщині сволок в головній світлиці був ви-

різний з написом. Де-кілька таких сволоків описав Єварницький і зберіг для катеринославського музею Поля. Пожари та перебудови осель знищили такі сволоки. Зараз вони зустрічаються в старих домах дуже зрідка. В слоб. Боромлі на хуторі професора М. Ф. Сумцова є такий сволок, перенесений з колишнього старого дому. Сволок має 6 арш. вдовж і 5 вершків завширшки, з нарізами на усьому протязі і з таким написом з боку насупроти вхідних дверей, щоб усякий бачив: «Именем твоім жизнь наша утверждается и совершается во вѣки». Під цим написом хрест з літерами «І. Н. Ц. І. Ника». Під хрестом: «Создася дом сей рабом божіим Семіоном Михайловичем Сумцем мая 2 дня 1776». Такі хронологічні релігійні написи для українців за старі часи мали чималу вагу; вони не тільки затверджували й освячували будівлю, але однаково затверджували й освячували все життя старого богобоязливого українця і міцно зв'язували його з рідним краєм.

Стара козацька старшина до православної віри й церкви стояла близько. Вона шанувала ікони, ходила в церкву до служби. У харківських полковників Ф. В. Шидловського, його племінника Лаврен. Шидловського та шуряка Федора Донця по опису 1711 р. знайшлось багато ікон; в одного Лаврен. Шидловського 16 (9 окладних і 7 на полотні в чорних рамах). Цікава помітка, що 5 ікон «малороссійскаго письма». Поміж численними іконами Пресв. Богородиці одна була Почаївська, з написом, що вона точнісінького розміру, як та ікона, що в Почаїві. У полковника Ф. В. Шидловського поміж усякими святощами в опису помічені золотий ковчег з мощами святих та срібний позолочений хрест з мощами ¹⁾.

¹⁾ *Багал'й*, Ів., I, 491—498.

Окрім вирізних сволоків в старовину на Слобожанщині, по панських та міщанських домах була ще одна гарна покраса—печі з кольоровими кахлями. На жаль, вони знищені цілком. Були жовті, сині кахлі, з птахами, з козаками на коні і ин.

Селянські хати на Слобожанщині майже виключно дерев'яні, зрідка кам'яні на півдні, під впливом німців, зрідка хворостяні, обмазані глиною. Так званих курних хат, які зустрічаються подекуди в глушині на Волині, в Харківщині нема. Курними звуть їх через те, що в їх немає димаря і дим з печі виходить в дірки по-над стелею, котра від диму бува в таких хатах завжди чорна. Що й на Україні колись були курні хати, нагадує один чудовий по красі й м'якому жіночому почуттю вираз в українській пісні:

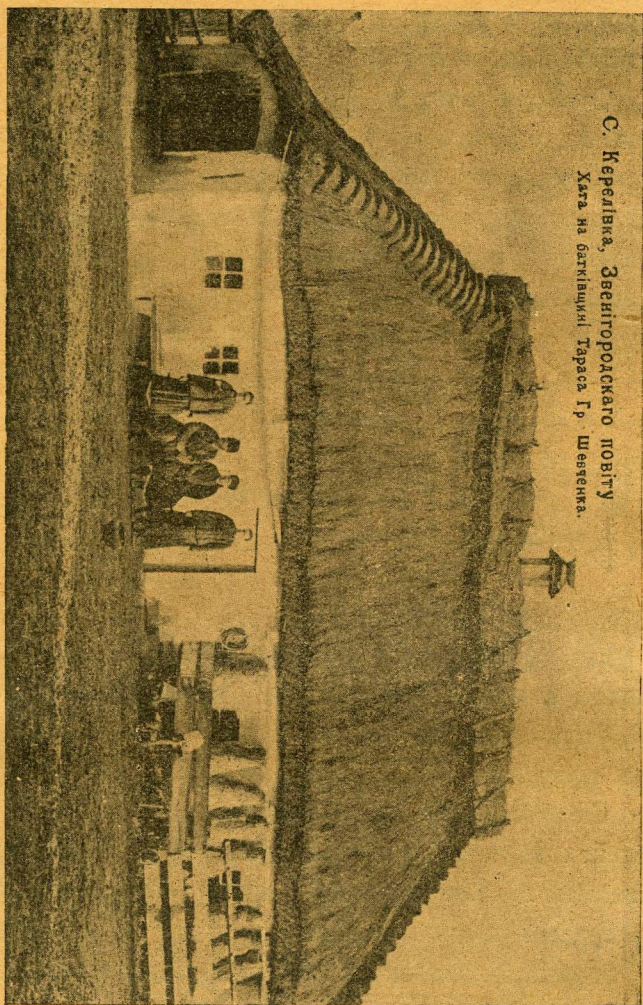
Ой, не літай, мудрагелю (мотиль),
По-під чорну стелю,
Не пороши милому
На білу постелю...

Це означає, що молодиця постлала на постелі біле ряденце, а мотиль, літаючи під задимленою чорною стелею, сипав сажу на ряденце,—хата курна, бідна, а жіноче серце, що склало пісню, було чуле, багате.

Слобожанщина цілком входить в великий район рублених дерев'яних хат. Спершу стіни клинцюють, або забивають в поліняки клинці, потім обмазують глиною, яка придержується клинцями, а зверху білять крейдою, або фарбують жовтою охрою чи синькою; здебільшого білять, а охрою обмазують тільки призьбу, що оточує хату з двох боків. Передня вузька стіна зветься причілком.

Цікава ріжниця поміж дахами, або покрівлями хат. Лівобережна Україна має тільки рівні дахи, без висту-

пів і без поперхового гребня з соломи; правобережна—
з виступами і з гребнем, як звичайною покрасою хати.

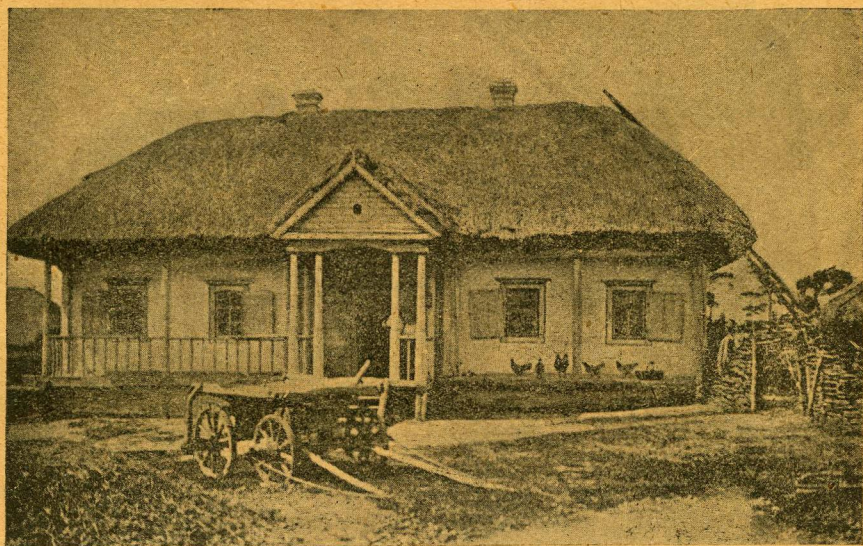
С. Керелівка, Звенигородського повіту
Хата на батіаційні тарасі Гр. Шевченка.

Правобережна хата.

В останні часи почали й на правобережній Україні робити рівні покрівлі, бо вітер часто шкодить хатам через такі оздоби,—коли надме, то задержує соломі.

Для порівняння тут дані три малюнка хат—правобережної з оздобами з села Керелівки звенигородського повіту на батьківщині Т. Г. Шевченка і дві лівобережних без покрас з слоб. Боромлі охтирського повіту.

Димарь в старі часи був хворостяний, глиною обмазаний, а тепер з цегли. Хату ставлять по-за тином, місцями причілком на вулицю. Звичай ховати хату за тином має в ґрунті не стільки впливи східних народів, як звичайно

Лівобережна хата.

думають, а економічне походження, щоб захистити хату в зімку від снігу та холодного вітру. Буває иноді, що в тину прорізують проти вікна дірку, щоб було видно на вулицю.

Коли трапиться підхоже місце, то хату ставлять під захистом пригірка або під кручею, як видно це, напр. на низчім малюнкові маленької хатки в ярочку. Иноді невеличкі подвір'я йдуть вулицею вздовж ярочка або дов-

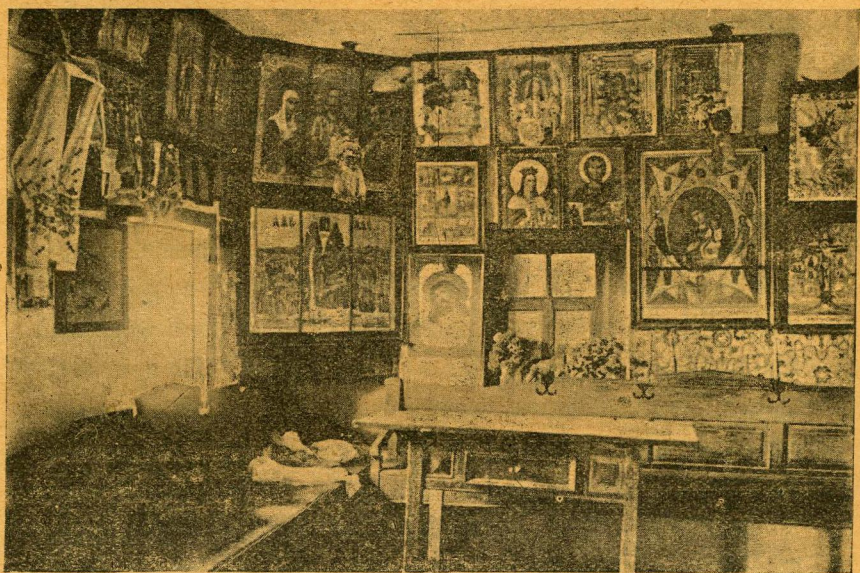
гого та широкого провалля; по низу йде вуличка, а по
взгір'ях тягнуться тини, садочки, повітки. В таких над-
звичайно затишних міснях часто мешкають гончарі, які
тут же у власному подвір'ї виробляють горшки.

Хата в ярочку.

Вікна в хатах колись були дуже маленькі, з одно-
го скла; потім пішли рами на три шибки, з під'йомною
низкою. Тепер здебільшого роблять вікна на чотири шибки

на міський лад, ростворчасті; часто бувають тепер і віконниці, іноді з прогоничами, щоб зачиняти від спеки або стужи. Зімою де не бува віконниць, роблять матки або килимки з соломи, якими на ніч закривають вікна знадвору, щоб не так намерзали та не текли. Стеля зверху намазується товсто глиною, щоб вдержати тепло в хаті. На горищі на стелі насипають ще для того ж полову, здебільшого гречаної, якою топлять згодом піч.

Хата в середині.

В старовину хата складалась з одної кімнати та сіней; потім через сіні будували другу хату, чистішу, святкову, а поруч з сіньми комору. Така двохкамерна хата стала найбільш розповсюдженою. В нові часи стали будувати домівки на 3, 4, 5 світлиць з великими вікнами, настелати деревляну підлогу, замість старої земляної мазаної глиною долівки.

Внутрішня обстановка в хатах усюди однакова: праворуч, коли ввійти, простора піч, ліворуч—невеличка шафа-мисник для тарілок, чашок і иншого посуду; між піччю та причілком під, або ліжко для сання; над ліжком маленьке віконце на одну шибку, а під стелею простягнутий од печі до стіни дрючок—жердка, на яку скидають кожу-хи й иншу одежу; по-під стінами лави і коло покутя—стіл; по стінах «боги» або икони, поруч з ними малюнки, здебільша релігійного змісту, далі иноді невеличке дзеркало з шитими рушниками по боках.

В народніх повір'ях, звичаях, казках та піснях чимале значіння в хаті мають піч, покуть, поріг і сволок.

Піч в старовину мала велике значіння через багаття, або вогонь. Хліб і усяка страва злучені з печчю. Домовий любить піч і, як колись думали, має в ній своє житло. Через те в хаті не можна сказати лихого слова, що відбилось і в прислів'ї «сказав би, та піч в хаті»; дівка, коли приходять свати, колупа піч, бо це її головна охорона; після похорону беруться за піч, як кажуть, щоб не боятись покійника, а в дійсности для очищення. В весільних співах звертаються до печи з проханням, щоб вона спекла коровай гречний, гарний. Молода, коли виходить заміж, бере з дому вугіль. В замовах та ліках беруть вугільки або золу.

Покуть—шановне місце під образами за столом. На Різдво тут вечеряє уся сім'я з молитвою, покривши стіл сіном. На весіллі молода й дружки співають, сидючи на покуті. Поважну людину садять на покуті і т. ин.

Поріг—через нього не можна здоровкатись, на нього не слід плювати і т. д.,—усе, мабуть, від того, що в

старі часи під порогом ховали дітей, які помірали не хрещені.

Сволоок означає оселю взагалі; коли присниться, що в хаті нема сволока—на вмируще ¹⁾; в сволок на весіллі грукотять діжою, під сволоком иноді сажають молодих і т. ин.

На дворі будівлі з тинками та ріжними загородками, да з рослинами—в залежності від заможности хазяїна. Вкупі з хатою вони складають подвір'я. Кожне подвір'я відбиває індивідуальне почуття свого хазяїна.

Поміж будівлями найбільше значіння мають клуня для збіжжя та комора для хазяйського добра. Клуня ставиться по можливості віддаля, з обережності від пожару, а комора навпаки—поблизу хати, звичайно поруч з нею, щоб було видно та чути, що біля неї робиться. В коморі переховується одежа, посуд,—усе, що найдорожче в хазяйстві. Шевченко, коли він нудьгував на засланні, писав, що роки

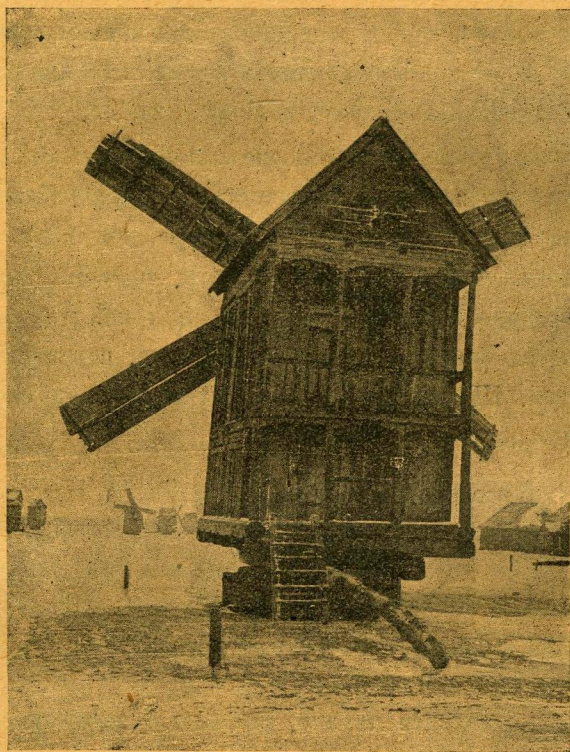
Багато де-чого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли,
І нишком проковтнуло море.

Сказано занадто влучно, бо саме в коморі українець призивик ховати найдорожчі для нього речі.

В хазяйстві і в краєвиду українському не останнє місце займають і вітряки та водяні млини; в перших мелють зерно, коли є вітер, а в других—коли мається досить

¹⁾ Ця прикмета згадується вже в «Слові о полку Ігоревъ» 1185 р. —в описові сна Святослава.

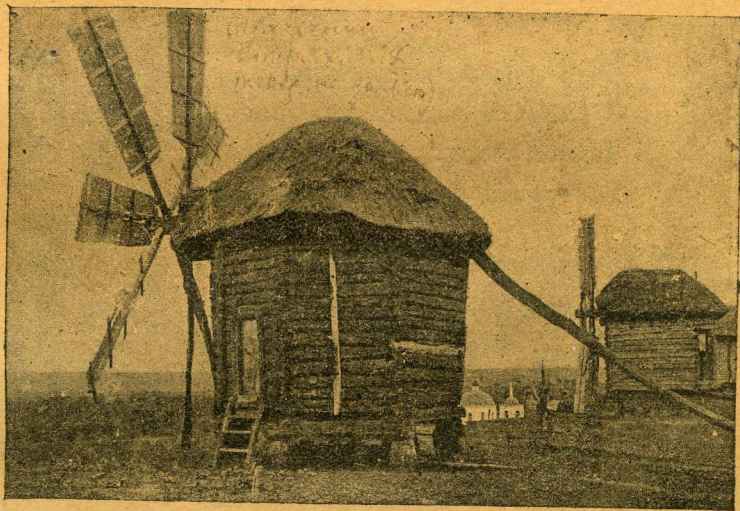
водна річка. Вітряки стоять на взгір'ях, на просторі, являються покрасою краєвидів, вельми улюблені художниками; особливо чисто вітряки малював покійний Левченко. В старі часи були поміж вітряками так звані кругляки, які тепер повиводились. На 127 стор. дано малюнок одного кругляка, що зберігся в слоб. Боромлі на Охтирщині.

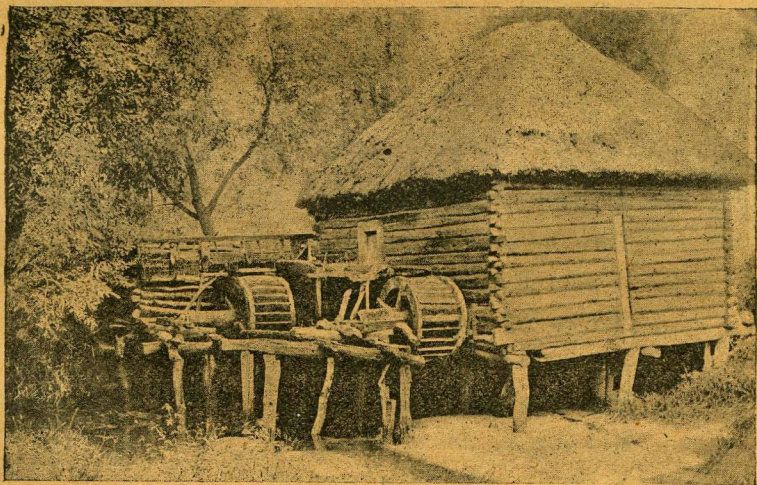
В і т р я к.

Дуже гарні також водяні млини, що гудуть поважно в затишних куточках по-над річками та ставками. Колись було багато млинів; біля їх в осени було дуже завізно і весело, але з протягом часу річки обмілили, ставки

попускали, і млини перевелись. У заможних селян були вітряки і млини. На низчому малюнку видно старий, тепер вже не існуючий водяний млин.

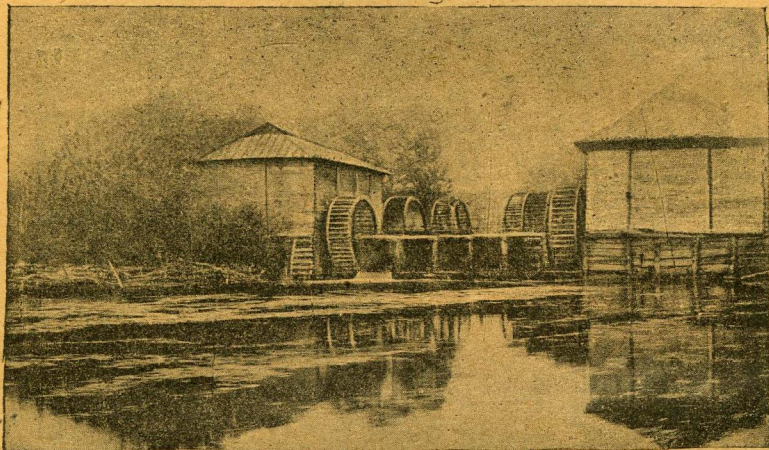
Вітряк-кругляк.

Водяний млин.

З українських поетів на млин ласкавий погляд кинув Щоголів. В цікавім просторім віршові «Климентови млини» він дав надзвичайно гарний опис цього великого млина на р. Ворсклі під Охтиркою в чудовій по красі місцевості:

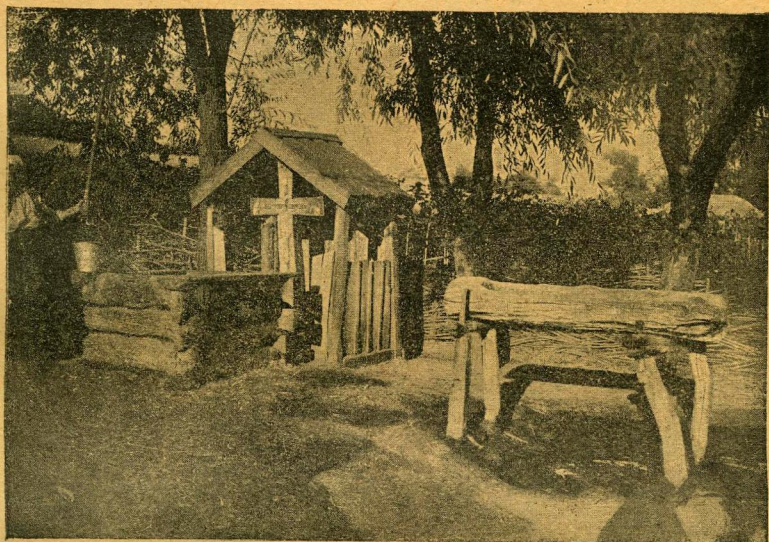
Коли поїдеш навпростець
З Охтирки пісками важкими
Через Гусинку в Тростянець,
То вбачиш бір. Проміж старими

К л и м е н т о в и м л и н и .

Людьми ніхто тепер тобі
Того не зможе доказати,
З якої й наближно доби
Лічить годи йому почати.
А чутка й досі ще жива,
Що лісу тут стояла сила
Ще і тоді, як татарва
У нас з кибитками ходила;
В бору плодились кабани,

Ведмідь і сарна прудконога,
Тепер зісталися одні
Вовки та зайці, більш нічого.
Тетеря й рябчик, що колись
Було і ліку їм не знали,
Як мир намножився, кудись
У инший край позалітали.
А бір стоїть, як і стояв,
Стоїть, нікуди не двигнеться.
І мох коріння поснував,

К р и н и ц я.

І, як лилося, Ворскло ллється.
На йому ще із старовини,
Уперши в дно свою державу,
Гудуть Климентови млини
І літо й зіму без угаву...

В щоденнім селянським житті чималу ролю грає кри-
ниця, до якої сходяться жінки по воду, де часом і посва-

ряться і полаються, куди завертає й подорожній напитись холодної води, звертає й візник напоїти коней. На жаль, темний люд не знає гігієни і ходить коло криниць та колодязів нечисто, заводить навкруги їх грязь, брудними відрами бере воду, п'є з того ж відра, з якого дає пити коневі. Де вода глибоко, там її тягнуть журавлем—довгим дрючком, на верхньому кінці котрого навішена вага. Біля криниць часто ставлять хрести з расп'ятим Христом і перед святами засвічують лампадку. Іноді буває, що половина криниці чи колодязя в дворі у хазяїна, а друга виходить на вулицю. Здибаються часом гарні кринички з деревами навкруги, з жолобом для скотини, з гарно намальованою иконою.

ІХ.

О д е ж а.

ОДЕЖА на Слобожанщині здавна почала мінятись на міську під панськими та міщанськими впливами. Ще в 1841 р. Квітка-Основ'яненко писав в «Современнику», що одіж стара, козацька прийшла до занедбання. За

Ф. О. Осипов, полковник Охтирського полка.

Г. Г. Кондратьев, полковник Сумського полка.

старі часи, по вказівці Квітки, козаки носили широкі штани, каптанок, підперезаний поясом, поверх його черкеску з вільотами, або відкидними рукавами, високу смушеву шапку з кольоровим верхом з сукна, на поясі на

ретязькові ніж та шаблю, здебільшого криву. Полковники, взагалі старшина, оторочували свою одіж хутром або шнурком, в руці держали пернач або булаву. Коли козацтво було перевернено на гусар, то й одіж змінилась.

Посполиті, то б то прості люди носили звичайну свиту—на селі підперезувались, а по містах ходили в свиті без пояса.

Жінки полковників і иншої старшини носили кунтуші з парчи, люструну та др. кріпких матерії, по спромозі, з закаврашами на рукавах, лежачим коміром. Зверху надівали глазетову корсетку, низче якої була спідниця з дорогої матерії, а поверх спідниці спереду запаска яркого кольору. На ногах жіноцтво носило сап'янці, це б то сап'янові черевички, червоні, зелені, жовті; на шії намисто з коралів, янтару, перлів з дукатами, або старими срібними карбованцями, иноді з золотими червінцями. На голові носили парчеві очіпки різної форми: в одних місцях, напр., в Лебедині—довгасті «кораблики», в других, напр., в Охтирці—круглі.

Квітка зазначив, що з кінця XVII в. слобожанське жіноцтво потяглося за петербургськими модами і почало кидати свою стару одіж ¹⁾.

Поруч з літературними свідоцтвами про стару панську одіж на Слобожанщині маємо цікаві документальні вказівки в старих історичних та правничих актах, напр., в описові маєтностей і достатків слобожанських полковників Ф. Донця, Ф. та Л. Шидловських, Перехрестова на початку XVIII в. Так, по описові у Ф. В. Шидловського було 10 різнофарбних каптанів, оторочених хутром, оздоблених злотом і сріблом; у його племінника Лавр. Шидловського—6 каптанів, у жінок їхніх—дорогі

¹⁾ *Квітка*, Сочиненія, IV, 464.

кунтуші з парчі, штофу, люстрина, з відлогами, з дорогими хлипавками на грудях та закаврашами на рукавах. Під кунтушем носили парчевий корсет глухий під душу, з распашними полами, через котрі було видно дорогу квітчасту золоту або срібляну спідницю з запаскою спереду иншого кольору. Иноді багате жіноцтво носило об-

К о з а ц ь к и й п о я с.

строг, або корсетку безрукавку. Між иншим згадується 16 плахт,— значить, і в полковникових сім'ях на Слобожанщині за часи царя Петра I носили ще плахти. Далі згадуються шовкові панчохи, бархатові черевички, бархатові очіпки з соболиним хутром по краях, невеличкі злото-срібні шапочки шлички, на шиї намисто з перлів, з алмазів, янтару ¹⁾.

¹⁾ *Багал'їй*, Історія гор. Харькова, I, 501.

В обставинах старого патріархального побуту заможні люди пишались не стільки грішми, як речами дорогими. У охтирського полковника Перехрестова при описі грошей знайдено мало—5 єфимків, 105 червоних, а добра усякого безліч: парчи, шовку, камки, отласу. Парчи та камок більше 300 аршин, дорогого сукна до 200 арш., бархату—50 арш., кримської габи—117 арш., 2¹/₂ соболіних хутра, 5 лисячих, 3 кунічих, 4 ведмежих, шовкового шнурка—1200 арш., срібного посуду—4 пуд., олив'яного—30 пуд., жовтої та червоної міді—25 пуд., 2 хунти перлів, 9 панцирів, 26 рушниць; в скринях у полковничих лежало 50 дорогих каптанів для дітей та онучат ¹).

Одежа не має великого національного значіння, позаяк вона далеко не така тривка, як колись думали, і легко піддається змінам під впливом моди, в залежності не стільки від географічних чи етнографічних обставин, скільки від соціальних та економічних, більшої чи меншої заможності, переходу з одної верстви громадянства до другої, з селянства до міщанства, панства, купецтва, попівства. На жаль, в старовину не цікавились змінами народнього життя; бракує малюнків, окрім випадкових і нечислених, напр., у Рігельмана. Українці на Слобожанщині майже цілком попереходили на нову одержу, навіть жіноцтво, котре звичайно більш придержується старовини.

Великороси, які живуть на Слобожанщині, особливо жінки, більше зберегли стару одержу, і з цього боку виявили упертий консерватизм.

Ще недавно на Слобожанщині жіноцтво ходило в дергах і в плахтах з запаскою. Дерга—простий шматок сукна коричнявого або чорного кольору, яким обгорта-

¹) «Харьков. Сборникъ» при Харьків. Календ. на 1887 р.

лись тісно навкруги сорочки, і тільки. Одежа дуже проста. Подекуди носять її досі жінки. Плахти—це теж сукняне полотнище, але цятковане в кліточки, від чого й звуть-

Великоросіянки.

ся вони—одні червчатки (з червоними кліточками), другі—синятки (з синіми кліточками), треті—напільні (з червоними та синіми). На Полтавщині зустрічаються жовті

плахти, на Чернигівщині—зелені. Плахту перев'язували поясом; спереду носили хвартух, або запаску яркого кольору.

Дівчина-українка.

Зверху надягають в Слобожанщині свиту, корсетку, зімою—кожух, в старовину жупан, иноді з коміром, вишитим червоними нитками. Чоловіки носять кунтуші, кобеняки, кереї, сіряки, сиві або чорні смушеві шапки, свити, кожухи ¹⁾).

Дівчата ходили з непокритою головою, а жінки завжди в очіпку. Вперше очепини мали місце на весіллі і проходили з піснями та обрядністю. Покривали і нечесну дівку, яку й звали на все життя покриткою, але без пошани, а з ганьбою. В косу дівчині вплітали скіндячки, або стрічки. Жіночі очіпки були парчеві або шовкові і мали різні форми, напр., в Охтирщині були круглі, в Лебединщині довгасті, або як їх звали—кораблики.

Жіноцтво носило червоні, жовті або зелені чоботи з сап'яну. Такі чоботи тепер зустрічаються дуже рідко на межі з Полтавщиною.

Згодом одежа перемінилась. Все старе було занедбане. Під фабричним впливом пішли усякі рябенькі кольо-

¹⁾ Волковъ, Украин. народъ въ его прошл. и наст., II, 591 и др.

рові ситці й інші штучні вироби, які незабаром витиснули усе домоділкове. Але дешевина фабричних виробів вийшла дорогою через те, що фабричні вироби не такі міцні, як домоділкові.

Взагалі треба означити, що одежа на Слобожанщині мало відрізняється від одежи українців інших місцевостів. Тільки на Слобожанщині більш уживають білий колір, тоді як, напр., на Київщині чорний.

Недавно українська одежа знайшла гарного дослідувача в особі Ф. К. Вовка, професора петроградського університету (†1918 р.). В 2 томі «Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ» 1916 р. Ф. К. Вовк надрукував вельми простору розвідку про українську одежу (стор. 543—595), з численними малюнками.

Х.

І ж а й н а п о ї.

СТРАВА у слобожанина—звичайно борщ з капустою, буряками, картоплею, заправлений салом, та каша крута, або молошна, де є коровка, в піст з олією, часом галушки, або шматочки тіста, зварені на молоці або воді, часом вареники—ті ж галушки, тільки начинені сиром, або вишнями. В свята страва ліпша: пироги з сиром, картоплею, хвасолею, вишнями, книші, перепічки, буханці на маслі з білої петльованої муки. В літку огірки, кавуни, дині з хлібом. М'яса їдять мало, і то більш в свята, як на Різдво, на Великдень; турбуються, щоб для цих свят придбати кільце ковбаски, шматок сала, печеного баранця. Гов'ядину вживають мало і зрідка, більше ті, що повиходили на панів та міщан.

Старе українське письменство в творах Котляревського та Квітки-Основ'яненка одвело багато місця для страви. Не кажучи вже про першого, про тих троянців, що на кожнім кроці бенкетували, навіть в пеклі, у Квітки—в більш дійсній обстанові. В оповіданні «Маруся» описано, як під Великдень пекли паску. В «Салдатський патрет» яскраво описано, як на базарі пекли сластьбени. В «От тобі й скарб» чималу ролю грають вареники. В «Конотопська відьма» панки уживають слив'янку та дулівку. В «Панна Сотниковна» готують під Різдво кутю й узвар. Квітчини нариси коротенькі, але влучні, напр.: Маруся «учинила паску, положила туди

ячок, імбирю, бібків, шапрану, і спеклася паска і висока і жовта, і ще у печі зарум'янилась. На Великдень вранці вона понесла до церкви на посвячення паску, баранця печеного, порося, ковбасу, крашанок з десяток, сала і грудку соли, і розіславши на цвинтарі у ряду з другими хустку, розложила усе гарненько». Таке ж саме посвячення трохи пізніш гарно описано другим талановитим поетом, добре ознайомленим з слобожанським народнім побутом, Манжурою.

Головні страви на Слобожанщині такі¹⁾:

Борщ—вариво з капусти, буряків, іноді з м'ясом або салом, картоплею, часом з додатком сметани, часто з баклажанами.

Бабка—крута каша з манных круп, з цукром та родзинками.

Баба шарпанина (згадується у Котляревського)—шматочки тарані або чабака в рідкому тісті, засмаженому маслом та цибулею.

Вареники—невеличкі шматочки тіста з начинкою, здебільшого з сиром, або з м'ясом (польські пельмені), або з урдою (наваром з конопляного молока), іноді з вишнями; коли з сиром, то до сметани, коли з урдою, то з олією, коли з ягодами, то до меду.

Галушки—шматочки пшенишного або гречаного тіста, зварені на воді або молоці.

Голубці—пшоняна або рижова каша в капустяних листочках, з баклажанною підливою.

¹⁾ Багато вказівок у В. В. Іванова „Жизнь и творч. крест. купянск. у.“ 1898 р. і у П. В. Іванова «Пища и питье крест. Малорос.» в „Этногр. Обзор.“ 1899 р.

Гречані пампушки—шматочки гречаного тіста, зварені на воді з додатком цибулі та соли.

Гарбузова каша—каша з гарбуза та пшона або манних круп.

Драглі з свинячих ніг—звичайно на заговінні перед масницею, через що й звуться иноді «ножкове пущення»; ніжки свинячі, зварені з сіллю й часником.

Затірка—невеличкі кругленькі балабушки з пшенишної муки, зварені на воді, під масло.

Зубці—обтолочений ячмінь, зварений перш на воді, а потім на конопляній олії.

Кишки—свинячі кишки, начиняні звареною на молоці пшоняною або гречаною кашою і піджарені потім на салі.

Кендюх—свинина, зажарена з цибулею й перцем.

Кутя—каша з пшона або гречки, здебільшого з рижу, зварена круто на молоці, часто обрядова страва на Різдво, на похоровах.

Куліш—рідка каша з гречаної муки на воді, з ков'ячим маслом або олією.

Кісіль—з кислого тіста на молоці або з медом, з молока, з вишень і ин.

Коржі, коржики—більш або менше плескуваті хлібні печення, иноді присипані зверху маком, з маслом або з олією.

Капуста—шаткована, дрібно різана, посипана сіллю, чернушкою, перцем капуста, рублена товстої різки, з ковбасою (піджарюється на салі).

Кваша—в старі часи розповсюджена страва з рідкозасоложеного звареного тіста; з протягом часу кваша зникла.

Коровай—круглий хліб, особливо на весіллі; в старовину славились лубенські короваї. Виходить з життя.

Лемішка—піджарена пшенишна або гречана мука, зварена в солоній воді, під маслом.

Локшина—пшенишні шматочки, зварені на молоці з маслом.

Макуха—вижимка з сім'ян маку, конопель або гарбуза.

Путря—ячмінна кутя з квасом.

Пелюстки—м'ясо, зварене в капустяних листках.

Пундики—пшенишні плескуваті коржики, перекладені жареною цибулею.

Пряження—яєшня на салі або з ковбасою.

Полотки—копчені плоскі шматочки гусиного м'яса.

Потрухи в юшці—гусячі лапки, крильця, печінка, шийка, зварені на воді з цибулею й крупами.

Рубці—баранячі кишки, добре вимиті, зварені в юшці з крупою, сіллю та перцем.

Сластьони—шматочки пшенишного тіста, зажарені на маслі.

Сало свиняче—на Україні вельми улюблена страва, окремо шматочками з хлібом і сіллю і в різних стравах—в яєшні, в борщі і т. ин.

Таратута—варені бурячки з огірками, сіллю, хріном та олією; їдять на другий день холодною.

Тетеря—пшоно, зварене з гречаною рідкою кашою.

Товченики—шматочки м'яса або риби, зварені в юшці, з маслом та цибулею.

Узвар—юшка з сухих груш, яблук, вишень, слив, до рижової каші; здебільшого їдять під Різдво.

Хоми—горохв'яні пампушки з маслом.

Шпундра—зажарена свинина з буряками.

Холодець—зварені свинячі або телячі ніжки.

Венігрет—мішанина з вареної картоплі, буряків, огірків, з сіллю, оцтом та олією.

Губи (гриби)—опеньки, масляки, сироїжки, печериці до борщу, або окремо з маслом.

Пшеничка (кукуруза)—на воді з сіллю цілими голодками або очищена, як варена каша.

Кавуни й дині в літку з хлібом.

Часник—приправа до борщу, пампушок, ковбас, иноді натирають їм хліб.

Редька, морква, ріпа—зрідка як ласощі.

Чахоня, оселедці, тараня—до борщу й окремо.

Сметана, сир, ряжанка, масло, молозиво, сколотини—молочні страви.

Напої в народі—ріжні в старі часи, здебільшого неміцна горілка, зрідка старка—міцна поживкла горілка, що була в захоронку по де-кілька літ, ріжні наливки—кусака або перцівка—на перці з імбирем, березівка—на березових бруньках, запіканка—з перцем, корицею, гвоздиками, кардамоном, варенуха на узварі з груш з цукром, калганівка—з корінцем калгану, ганусівка—горілка на ганусі (анис) і т. д.

В зімку слобожанський селянин їсть звичайно на день тричі, в літку—4 рази. Встає він в досвітку і йде на роботу, нічого не ївши; коло 7 годин снідає, в 11 або 12 годин обідає, о 4 або 5 полудне і о 9 годині вечеряє. Обід в зімку буває звичайно з 2 потрав—рідкої й крутої, борщу й каші. Тепер майже усі ввечері п'ють чай, з цукром або без цукру, в свято ставлять самовар, а здебільше тільки горщик води.

На верхах громадянства—у заможних панів їжа була далеко ліпша. Уживали багато потрав, позичених у поляків та німців, ріжні вина та коштовні напої. Старі цер-

ковні промовці часом гостро докоряли панів за смачну коштовну їжу, напої й ласощі. Так, один суворий чернець ганьбив великих панів і архирей за те, що «чрево їх сластолюбивое, потрави богато утворенные, трапеза сребро-полмисная», що вони кохаються в скляницях і келишках, в винах мушкетелях, мальвазіях, аляконтах, ревулах, в пивах розмаїтих, в барилах з медамм, барилках з винами, шкатулах з флягами, наповненими вином і горілкою дорогою.

Заможне панство і купецтво здавна користується західними куховарськими книжками, як приготувати різні марципани, або печення з миндалем, цукром і західними книжками що до поводження на банкетах, взагалі в гостях прилюдно; то були на кшталт нових книг під назвою «Хороший тонъ». Ось, напр., що в одній такій книзі вказано про поводження за обідом в гостях при людях: «Сидячи у столу, есть реч барзо непристойная спирати локти на нім або локтями тручати других. І то неполітично кивати ногами і поглядати по сторонах, кашляти, плювати і нос витирати; коли не можна обійтися, заслонися серветою, особливо витираючи носа і вистерегаючи, аби не голосно. Не слід стріляти очима на усі сторони і приглядатися до потрав. Вистерегайся говорити, маючи вуста повні. При чужім столі не виривайся краяти м'яса. Їж помалу; не клади за губу другого кусу, першого не проглинувши. Вистерегайся на убрус або на себе пролягати. Не пий розсолу з тарілки, не висасувай шпигу з костей, ані оглодуй кости. Не мляцкай жуючи. Не лупай костей зубами. Не утирай серветою носа, поту або тарілки. Не вискроблювай за столом зубів» ¹⁾.

¹⁾ «Україна» за 1914 р., III, 47.

XI.

Громадське хвилювання.

ЛЮДНІСТЬ завжди і усюди хвилюється—і в родинах і в народах. Інша родина велика, численна, а пройшов короткий час—той помер, той помандрував в чужий край, той одружився і відділився, і стала родина маленькою, і навпаки—маленька родина з протягом часу зростає в велику сім'ю, з синами, дочками, внучатами. Те ж буває й з селом, з народом. То вони збільшуються, то починається тіснота, сварка; люди йдуть в ристіч, світ за очі, шукають кращої долі на чужині. А на те місце приходять чужі люди, або волею—як торговці, ремесники, урядовці, майстри, або неволею—як біженці в останні роки і, пригляdivшись до нового місця та нових обставин, осідають, заводять своє діло і входять цілком в місцеве життя.

Людське хвилювання і на Слобожанщині почалось здавна. Перш на вільні, багаті й просторі землі великою повіддю пішли українці і за короткий час заселили весь край. Потім прилили невеличкі купи сербів та молдаванів, які, оселившись поміж українцями, злились з ними цілком. Одночасно приливали великороси, але вони не тільки не злились з українцями, а по містах, дякуючи урядові й школі, що були в їх руках, перетягли до себе багато українців, що переняли їх мову, одіж і звичаї. В останні часи війни і революції в міста, здебільшого в Харків, понабивалось велике число чужинців—поляків, жидів, ла-

тишів, які в значній мірі осіли в місті, інші купили для себе доми і позаводили крамниці.

Хоч Слобожанщина давала досить хліба, кохалась в торгівлі і промисловості, але з протягом часу зі збільшенням людности місцями почала виявлятись тіснота, безземелля, усякі злидні. Люди стали шукати нової землі й кращої долі. Переселенський рух почався давно, йшов спершу помалу, без участі земства. Тільки в 1908 р. Харківське губернське земство звернуло на нього увагу, почало збирати звістки тими засобами, які були у нього під руками,—через земських начальників, волостні управи та приватних осіб, одночасно запросило челябинську переселенську організацію і таким чином в 1908 р. вперше спромоглося ознайомитись зі справою як слід і почати допомогти їй ¹⁾).

За 24 роки, від 1885 до 1909 р., челябинська переселенська організація зареєструвала сімейних переселенців з Харківщини—117.311 душ. За цей же час з усієї Росії посунуло 2.659.888 душ, значить, переселенців з Харківщини було більш 4% усього числа, на кобний рік пересічно по 5 тисяч, але по роках число то підскакує вгору, то падає униз: так, в 1900 р. вийшло усього 1.264 души, а через де-кілька років—в 1907—19.085, в 1908—29.131, очевидно, з великим зростом.

Коли порівняти число переселенців за ці два роки з числами приросту людности на Харківщині, то вийде, що переселення відобрало від нього в 1907 р. $\frac{2}{5}$, а в 1908 р. — $\frac{3}{5}$ частини приросту. Тільки частина переселенців йшла за дозволом, а решта йшла самовільно, за-

¹⁾ Переселеніє крестьянъ Харьков. губ., 1908 р., вып. I, вид. Харьк. губ. зем. управи.

біраючи звичайно пашпорти й купуючи білети на машину без жадної знижки. Про самовільних переселенців земство має відомости тільки за 9 місяців 1908 р.; з тих відомостів видно, що цим недозволеним шляхом, а значить, і без усякої запитанні якихсь закладів або уряду, йшло 54% усього числа переселенців; по окремих же повітах відсоток самовільних переселенців сягає від 26 до 80%. З цього боку становище переселенців з Харківщини гірше од загальноросійського, бо там самовільні переселенці складають 42%. Переселенці з Харківщини йшли в три західні повіти Томської губ. та в Акмолинську область, а там ще на Далекий Схід, останніми ж часами пішли ще в Тургайську область. В 1908 р. переселення на Далекий Схід зменшилося, а зате зросло в Тургайську область. Не вся Харківщина брала однакову участь в переселенському рухові. Земство має що до цього певні відомости тільки за 1907 р. та 7 місяців 1908 р. Ті відомости показують, що в ці часи більше йшло людей з південно-східних повітів Харківщини—куп'янського, ізюмського та старобільського, а найменше з повітів північно-західньої частини губернії—охтирського, харківського та сумського. Ці останні відомости мають особливу вагу при розгляді тих причин, які спонукують наших селян кидати рідні оселі та плентатися на непривітну далеку чужину. Отже головна причина, що жене селянина на далеку чужину—це безземелля, малоземелля та земельна тіснота взагалі.

Та не можна думати, що саме малоземелля тільки викликало переселення. Один з найкращих харківських громадських діячів професор Гордієнко передав на «Совѣщаніе свѣдущихъ людей» записку «О причинахъ, побуждающихъ крестьянъ къ переселенію, и о мѣрахъ къ

ограниченію переселенія», де висловився, що не стільки малоземелля жене селян на чужину, скільки недостача культури, кепська пашня, брак робочої скотини, брак хліборобського знаряддя, псування нив, побільшення пісків та ярів, шкідлива так звана черезполосиця, тягар податків, мала безпека земельної й усякої иншої власности законом, темнота, недостача науки й школи. «Жить крестьянину тѣсно,—каже Гордієнко,—но не только отъ малоземелья, но и разныхъ стѣсненій отъ начальниковъ и міроѣдовъ. Переселяясь на широкія поля, онъ не обезпечиваетъ себя отъ такого же зла и, можетъ быть, найдетъ худшее».

Хоч назва «Україна в Азії» луна трохи чудно для нашого вуха, а тим часом вона цілком відповідає дійсности, не менш як «Україна американська». Величезна українська еміграція направляється в Сибір і далі, аж до берегів Тихого океану; що-року десятки тисяч селян з корінної України переселяються на ті далекі «зелені» або «сірі клини» і засновують цілі українські колонії, зберігаючи свій побут, мову і навіть даючи новим своїм осадам назви рідних сел України. За останні часи почало переселятись на Далекий Схід чимало й українців інтелігентів. Ідуть вони туди як урядовці, офіцери, рідше як купці або промисловці. А де-хто їде і вчитись, як, напр., молодь до Томську. І як то звичайно буває з земляками, на чужині вони з туги за рідним краєм скоріше доходять до національної свідомости, скоріше сходяться до гурту. Як раз це саме відбилось на українцях в Азії: у Томську існує чимала студентська українська громада; у Владивостоці та Харбині місцеві російські газети заводять спеціальні українські відділи, де подають важніші звістки про український національно-культурний

рух, а иноді містять і цілі статті українською мовою. У Харбині засновано навіть український громадський клуб, який об'єднує українців в далекому кутку Монголії.

Все це з'явища у високій мірі симптоматичні й відрадні. Вони показують живучість українського національного руху і дають надію, що ті сотні тисяч нашого люду, які виселились, шукаючи щастя-долі, аж на східній кінець Азії, не одірвуться від свого національного організму, не загинуть для мешканців старої України. На свідомих українцях-інтелігентах, що живуть в Азії, лежить обов'язок подбати, щоб їх земляки-селяне мали змогу не поривати зв'язків з духовним життям рідного краю, щоб до них доходила українська книжка, українська газета. Гарний початок цьому зробила томська студентська громада, яка заснувала гурток за-для розповсюдження українських книжок серед українських колоній Західного Сибіру. Приклад національно-культурного руху серед українських колонистів в Америці показує, що розвиток національної свідомості серед колонистів має користне значіння й для метрополії. І коли українські переселенці в Америці, майже виключно—робітники та селяне, що вийшли з бідної, занедбаної Галичини і попали в значно гірші умови життя ніж переселенці до Азії, спромоглись на цілий ряд національних товариств, шкіл і часописів, то і українці-інтелігенти Східного Сибіру з'уміють подбати про своїх земляків-селян.

Поруч з переселенням, або з еміграцією, так казати, матеріальною на Україні йшло ще друге переселення, далеко більш шкідливе,—духовне. В той час, коли селянська біднота пішла до Сибіру, Туркестану, Америки, інтелігенція пішла геть від народу на послугу російському урядові і допомагала йому нищити українське

життя, навіть в кращих його проявах—в мові, в мистецтві. Духовна еміґрація, або національна зрада почалась далеко раніш селянського переселення. Її перший великий вибух відноситься до часів царя Петра Великого та цариці Катерини Другої, коли вихованці Київсько-могилянського колегіума лавою повалили на північ, позаймали майже всі архирейські катедри; тут були і видатні письменники, як Феофан Прокопович, Дмитрій Туптало (Ростовський), і талановиті майстри, як то Левицький, Боровиковський; пізніш тим же шляхом пішли письменники Гоголь, Короленко, Мачтет і інші, зоставляючи свій рідний край навіть в самоті, без культурної допомоги його власних кращих дітей. Хай, це все люди світу, знання, гарного художнього слова, хоч і не рідного, і все ж таки досить знайомого та приемного в промінях науки й мистецтва. Але за цією проміністою, світлою переселенською в духовнім напрямі українською лавою сунула хмара байдужої, безталанної української інтелігенції, яка сараною обліпила народне життя, не докладаючи рук до його поліпшення, але пишаючись тільки своїм новим позиченим у сусід національним обличчям.

В виробленні зрабливої інтелігенції повинна школа у всіх її верствах, пристосована урядом до знищення українського народу, як самостійної духовної особи; низча й середня школа відривала людину від матерньої мови та рідної природи й історії краю, а вища затверджувала цю руйнуючу роботу й обробляла вже до кінця українця в звичайного урядовця, ласкавого до сильних та багатих і недбалого до слабих та бідних, якими йому здавались усі його земляки—самі мужики з їх тільки мужицькою мовою, з їхнім селянським неприємним грубіянством,—то чорна кістка в порівнянні з білою кісткою вихованої в

зросійщеній школі української інтелігенції. Таке духовне переселення захопило усі верхні верстви українського народу—панство, попівство і навіть заможне купецтво та міщанство, хоч його і стали за це ганьбити українські письменники, починаючи з Котляревського, Квітки-Основ'яненка й Шевченка.

ХІІ.

Світогляд. Забобони.

ЯК ДІЗНАТИСЬ до світогляду народа, до його переконаннів, що вироблені здавна і з часом переходили від роду до роду? Люди ріжні; життя у їх не однакове: одні живуть попросту на селі по батьківських хатах, другі вештаються по світу поміж усяким громадянством, поміж чужинцями, салдатами—москалями, жидами крамарями, багато де-чого побачуть і почують на чужині та позаносять до-дому. Свое рідне й чуже займане так попереплутано, що й розібрати важко, коли та як що пішло; але все ж таки треба зазначити, що чуже тільки тоді прилучається до свого, коли воно відповідає народньому почуттю, а через те, що узято від чужинців, привлащається, робиться своїм рідним і цілком входить в народне життя.

Зрозуміло, що коли ми бажаємо дізнатись до світогляду найблизчого до нас люду на Слобожанщині, то повинні шукати підхожі до того слободсько-українські джерела, такі оповідання, казки, пісні, прислів'я, звичаї, які позаписувані в Харківщині ретельно народньою мовою. Річ складна. Підручний матеріал занадто пороскиданий і занадто дріб'язковий; його треба збирати по крихті, складаючи одну до одної.

Перше питання, звідкіль пішли наші люди—українці, або, як вони часто сами себе звать, «хохли», зрозуміло, без того ворожого презирства, яке уживають з цєю етнографичною назвою їх старші брати—великоросіяне. Мос-

калі, напр., вигадали казку, що на «хохлѣ чортова голова», бупім то апостол Петро побачив, що «хохол» б'ється з чортом, розгнівався і позрубував їм голови, але милосердний Господь приказав йому понадівати їм голови знов, а Петро поспішивсь та й переплутав голови: на чорта надів «хохлацьку», а на «хохла» — чортову. Таким здається великоросам їх «менший брат». Ця ворожа казка зайшла навіть в Харківщину і инколи «малороси» її розказують сміху ради, не почувуючи й не помічаючи тут гостро ворожого глузування над ними самими.

В Харківщині є инше оповідання про походження українського народу, яке, здається, й складено в нашому краєві. Йшов по полю Христос і св. Петро, а на зустріч їм їде весілля з п'яних мужиків, — кричать, співають, лаються, звісно, п'яні люди. Побачив один Христа й Петра та й гукнув до них: «Чого ви вештаєтесь? Робили б краще хліб, а не тинялись без діла по світу!». Св. Петро й каже Христові потихеньку: «З цього будуть українці, що весь свій вік хліб будуть робити». Далі як гукне з воза другий: «Чого ви тут ходите? Бач, і чобіт на вас нема. Хоч би ходаки (лапті) сплели, а то волочаться, де весілля їде». А Петро знов потихеньку каже Христові: «Від цього чоловіка підуть москалі — лапотники». Далі на возі ще один щось хотів крикнути, та тільки з-п'яну і протяг — ве! ве! Христос так і зробив, що від першого пішли українці — хлібороби, від другого москалі — лапотники, а третього він обернув у відмеда і від нього пішли відмеді ¹⁾).

Українець бажає до усього дійти своїм розумом, хоче бути запевненим, що річ обміркована ґрунтовно.

¹⁾ *Ивановъ*, Изъ области малор. нар. легендъ, в «Этнографич. Обзоръ» 1890 р., № 4, 93—94.

Така риса морального його складу яскраво відбилась, напр., в колядці, як Христос і св. Петро сперечались, що більше — небо чи земля:

Господь каже, що небо більше,
А Петро каже, що земля більша.
— Ой, ти, Петре, Петре суперечнику,
Покличем ми та два янголи,
Нехай ізміряють небо і землю.
Як ізміряли, то і ізвірили ¹⁾.

Така щира допитливість — риса суто українська. Колядки такого ж змісту позаписувані в значнім числі не тільки в Харківщині, але, як свідчать про те величезні збірники пісень Чубинського та Головацького, існують вони і в Київщині, на Волині, в Галичині. Після обміру неба й землі янголами Христос і св. Петро (иноді св. Микола) точно дізнались, що земля більша, бо небо рівненьке, а на землі гори та долини, — світогляд старозавітний, на скільки дозволяє розмір і людське око.

На думку народа, просте добродійне почуття швидче можна знайти в серці убогого ніж багатого. Думка ця гарно відбилась в легенді про подорож Христа. Йшов якось то Христос і св. Петро, а на зустріч їм їде багач на бричці тройкою таких коней, що й не вдержиш — як змії летять. От св. Петро й каже: «Господи! попроси цього чоловіка, щоб він нас підвіз». — «О, св. Петре, такий не візьме», одповів Господь. «А може і візьме?» правив своє св. Петро. — «Просись, коли хочеш», сказав Христос. Порівнялись вони з багатцем, св. Петро й каже: «Підвези нас, чоловіче добрий!» — «Еге! Справте собі та й їздить». — «А що, я казав?» мовив Господь. «Дай же ти,

¹⁾ *Івановъ, «Этнографич. Обзор.» 1890 р., № 2, 111.*

Господи, каже Петро, щоб у нього пропало все хазяйство». — «Ні, св. Петре, він не мій, він за багатство віддався лукавому». Йдуть вони далі, а на зустріч їм іде на гору ще на молодих бичках чоловік, не їде, а веде їх, бо вони ще неуки, не знають ні соб, ні цабе! Св. Петро й каже: «Давай, Господи, попросимось, може цей підвезе». — «Проси, цей підвезе.» «Земляче, підвези нас!» — «Сідайте, люди добрі!». Сіли й доїхали, де дорога їх розходилась ¹⁾).

Життя людини залежить від багатьох обставин, здебільшого таких, що стоять по-за межами сили та спроможності окремої людини, яким хочеш чи не хочеш, а коритись треба. З суто наукового реального погляду має велику вагу спадщина від предків, шкодлива від хворих на сухоти або алкоголичних, що відбивається потім кепсько на почуваннях тілесних і духовних, викликає дегенератів, злодіїв, божевільних, жорстоких.

Народ теж здавна закріпив, що люди часто-густо родяться з долею або недолею, з нахилом до розуму, працьовитості і усякого добра, або з нахилом до нікчемного життя, крадіжок, лінивства й недбальства. Тільки впливи спадщини та нещасливі обставини життя він здавна тлумачить містично, і тільки наука допоможе йому вибратись із старої таємної містики на шлях розуміння життя. По народньому світогляду, як відбився він у величезному числі казок, приказок, пісень, прислів'їв, життя людини залежить від того, де і коли вона народилась, які куми брали, як піп охрестив і т. ин.

А я хлопець нещасливий, Чи я в полі хрестився.

Чи я в лісі родився, Ой, чи в лісі, чи в полі,

¹⁾ *Івановъ*, Етнографич. Обзоръ 1890 р., № 2, 150.

Не дав мені Господь долі. Чи така баба брала—
Чи такі куми прийшли— Щастя-долі не вгадала.
Щастя-долі не принесли,

Такі пісні поширені по всій Україні, не тільки на Слобожанщині, і висловлений погляд на щастя-долю загальний для усього народу.

Світогляд народа виявляється не тільки з величезної безлічи його пісень, казок, прислів'їв, а також в його мистецтві, в різьбярстві, в будівлях, в орнаменті, в вишивках та мережках, нарешті в його звичаях, в почуттях і розумінні правничім що правда і що кривда, прикладаючи їх до окремої особи, до громадянства, до держави.

Залишимо—бо матеріялу занадто багато—загальні погляди народні на світ і людей, коли і як почався світ, звідкіль пішли люди і як вони жили в старовину, про небо, сонце, місяць, грім і блискавку, про звірів і рослини і т. ин. Матеріялу, кажемо, безліч, здебільше сирого, мало розробленого з наукового погляду. Кожна українська губернія вже має величезні й просторі етнографічні описи. Харківщина має численні збірники Петра Іванова та його однофамільця Василя Іванова,—ціле море усяких описів і фактів. Треба зауважити, що фольклорний матеріял—казки, пісні і т. ин. має в собі стільки відбитків літературної й побутової старовини, що може через край заповнити усяку етнографічну працю і навести на безліч наукових питань про сусідні впливи, літературні джерела, торгові й промислові зв'язки з закордонними народами—що в своїх наслідках зовсім виводить за межі Слобожанщини.

Залишаючи, таким чином, широкі загальні фольклорні завдання, все ж таки треба хоч коротко де-що виді-

лити і розглянути в обставинах та умовах місцевого слобожанського життя.

Народне правознавство складається із старих і нових місцевих впливів в ріжноманітні рамки місцевого звичаєвого права. Головним джерелом для ознайомлення зі звичаєвим правом є волостний суд. На постанови сільських суддів стали звертати увагу лише з 60-х років XIX в. Для правобережної України багато попрацювали Павло Чубинський та професор Кістяковський. Чубинський переглядів більше 500 книг волостних судів і витяг з них до 1000 постанов, а професор Кістяковський обробив їх науковим ладом. Потім цим шляхом пішло багато інших вчених. Що до Харківщини, то відносно неї багато зробили Андрій Шиманов, що розбірався здебільшого по земельних справах, по займанщині за старі часи, а теперішнім часом в напрямі звичаєвого права в Харківщині працювали М. С. Илларіонов, В. В. Іванов і Д. П. Міллер — знавці старого й нового українського права в містах та селах. Якушкин склав величезний показчик численних статтів і розвідок по народньому звичаєвому праву, і в цім показчику дано багато місця й Україні, мимохідь і Слобожанщині; тут є про наслідування майна, про придане, про сімейні поділи, про кари і т. ин. Покійний Д. П. Міллер писав про старі суди на Україні — міські, земські та підкоморні, як складались вони в XVIII в. М. С. Илларіонов звернув увагу на постанови волостних судів в харківському повіті в 1893 р. що до права наслідування майна жінками, дочками, синами, удовами, приймаками, махучою, позашлюбними дітьми і т. ин. В постановах волостних суддів відбився не тільки писаний закон, а й почуття правди та справедливости, яке має український нарід взагалі; напр., коли чоловік помер, а родина його

бідна, то вдова йде до батька тільки зі своїм приданим, а коли сім'я заможна і жінка прожила з чоловіком років десять і допомагала йому в господарстві, то їй окрім її приданого (в слоб. Липнях) виділено частину рухомого й нерухомого майна небіжчика, але садиба мусила перейти у власність рідні її чоловіка¹).

В ґрунті народнього світогляду лежить трудове життя, праця, головним чином хліборобська. Джерелом майна повинна бути праця: «як віл да коса, дак і грошей кіса». Основуючись на такому погляді, нарід за давніх часів проводить велику різницю між власністю земельною та власністю лісовою. Право на земельну власність святе для того, хто обробляє землю власними руками, а ліс—лісів було колись багато—це вже инша річ, він наче сам собою росте; в старовину на ліс дивились навіть, як на *bonum nullius*, таке добро, що Бог дав усім людям, на яке нема господаря,—заїхав і рубай, скільки тобі потрібно по хазяйству, щоб отопити оселю, або справити воза чи збудувати цілу хату. Через такий погляд лісам велика шкода, бо селянство й досі по своїй темноті зовсім не обраховує, що лісів зосталось обмаль, що ліси мають велике значіння не тільки в хазяйстві, а й кліматичне—задержують в літку вохкість, бо на безліссі лихо від засухи і т. ин. Нічого такого не знають темні люди і руйнують ліси, не тільки панські, а ще більш свої ж громадські, напускаючи на зруби скотину пастиись, не турбуючись, скільки то вона витолочить, полама, погризе та знівечить молодняка і коли то той зіпсований молодняк ще підніметься завтовшки хоч би на дугу або голоблю.

Що до поля, то за старі часи до його не торкались;

¹) *Илларионовъ*, Обычное право, 1894 р., додаток 5.

земельна власність в межах особистого труда вважалась непорушною. Стоять собі копи в полі в негоду день, два, тиждень, і ніхто не візьме ні одного снопа; стоять по-над битими шляхами, по-над селами, і усе ціле. А теперішнім часом буває усяке, буває, що і копи ростягають в полі, та й заїздять до них з колесами на шинах, це б то господарі не бідні. Буває, що й вуліка на пасіці не долічуються, чого ніколи не було в старовину, бо пасіка—боже місце, і хіба тільки ведмідь добірався до вуліків, ласий до меду.

Поруч з працею йде родина—її перші головні підвалини—чоловік та жінка. Кожному господарю не можна обійтися без дружини. «Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче», каже народне прислів'я. Життя і праця йдуть двома тісно переплутаними поміж себе напрямками—чоловічим та жіночим, поділяються на чоловічі та жіночі. Подекуди це позначається, коли людина тільки що народиться: хлопчикові обрізують пупець на сокирі, щоб він був будовником життя, а дівчинці—на гребні або днищі, щоб була доброю пряхою.

Як тільки молодь піднялась на ноги, батьки й матері клопочуться, щоб їх спарувати, одружити, щоб парубок недовго гуляв, не зледащів. Коли ще у нього з'являється нахил до піяцтва та розбишацтва, то мерщій шукають йому жінку, щоб зв'язати його ланцюгом родинних обов'язків. Вибірають не стільки по виду, скільки по роботі. «Жінка хоч корова, аби була здорова»; «як сорочка біла, то і жінка мила». Але примусу не буває, і парубок і дівчина тепер вільні братись по своїй уподобі. Дівчина пильнує швидче вийти заміж, бо дома на пристаркувату дочку дивляться скоса. «Хоч за вола, кажуть, аби дома не була».

Перша в житті спілка—це чоловік та жінка. По народньому світогляду ця спілка найкраща: «добра спілка—чоловік та жінка»; вони роблять для себе й для дітей, а коли дітей нема, то й сумують, кому то полишать свій працею надбаний достаток. В старі часи бездітні здебільшого одписували свою худобу на церкви та на монастирі.

Ріжниця праці викликає різницю в правах на поділ майна. Сімейна робота звичайно поділяється на 1) чоловічу, 2) жіночу й 3) спільну працю.

Чоловіча праця—робити на полі, лагодити двір, вози, придбати дровець на зіму, змолотити й змолоти муки, доглядати коні, латати чоботи, лагодити віжки, черезсідельники.

Жіноча праця—засадити й полоти огород, варити обід і вечерю, пекти хліб, вибрати плоскінь, вимочити коноплі, напрати полотна, прати білизну, годувати дітей, доглядати птицю, мазати хату, всіх обшивати.

Спільна праця—збирати хліб на полі, молотити на току снопи, гребти сіно, складати стоги й копиці.

Звичайно, що ця ріжна праця буває часто переплутана. Чоловікові доводиться часом робити жіноцьку роботу, а жінці—чоловічу. За чотирі останні роки важкої війни з німцями та громадянського безладдя жіноцтву часто-густо приходилось приймати на себе усю роботу по господарству: і поле обробляти, і коні пасти, і за фурщика їхати.

На дітей дивляться, як на поміч, і бажають їх мати, особливо синів. В одній цікавій пісні парубок кохає молоду вдову, але з-за її дітей женитись не хоче, а вона йому на це відповідає:

Не журись, козаче,
Моїми дітками:

Ти підеш з косою,
Дітки з грабелями;

Ой, ти візьмеш косу	Будуть громадити,
Та будеш косити,	А я, молодая,
Дітки з грабельками	Обідать носити.

Чудовий по красі малюночок тихого та лагідного сімейного життя.

Хліборобство вимагає великої праці і міцних рук. Через те на Україні сини в більшій ціні ніж дочки, що виразно відбилось в прислів'ї: «Один син—не син, два сини—півсина, три сини—ото тільки син». Дочка—до-часний гість в хаті; вона мусить вийти заміж, але поки вона у батька-матері—її бережуть і голублять, як любу дитину, бо ніхто не знає, яка її доля спіткає. З приводу цього українці склали чудові пісні. Напр.:

А дівочкам уся воленька:
За юпочку та на вуличку,
За намистечко та на містечко,
За віночок та у таночок.
А жіночкам та нема волі:
У запічку та воркун ворчить,
У колисці та дитя кричить,
Під порогом та свиня хрючить,
А в печі та горщик біжить.
Дитя каже: «похитай мене!»
Горщик каже: «помішай мене!»
Свиня каже: «погодуй мене!»
Воркун каже: «поцілуй мене!» ¹⁾

* * *

Темна сторона в житті народа—численні забобони, уламки старої демонології, повір'я про чортів, відьом, упирів, уроки (зглаз) і т. ин. Поміж забобонів є дуже шкідливі; часом вони виринають по селах і доводять

¹⁾ Чубинській, Труды этногр.-статистич. экспед., VI, 35.

темних людей до гріха та до тюрми. Так, напр., кажуть, що не треба тушити пожежу, коли пішов він від блискавки—це я чув, напр., в слоб. Боромлі на Охтирщині від старого, поважного, грамотного чоловіка; були вказівки і в часописах на таке ж саме повір'я в зміївським повіті ¹⁾, в білгородським повіті ²⁾.

Під самим Харьковом була в 1886 р. така чудна подія: якийсь дурний парубійка з Основи (передмістя Харькова) може з-п'яну наплів, що до нього повадилась ходити відьма, і мало не все село з урядником на чолі рушило ловити капосну відьму ³⁾.

Въ тім же 1886 р. в Охтирці, коли в літку не було довго дощу, люди розкопали на кладовищі могилу утоплениці і вбили їй де-кілька колів ⁴⁾.

Хіба не дивно, що в 1894 р. в багатій слободі Мерефі, в 30 верстах від Харькова, волостний суд розбирав справу про бабу, до котрої ніби то літав змії ⁵⁾.

В слоб. Боромлі років десять тому назад парубки розкопали могилу і вирізали з покійника лою на свічку. Є шкодливе повір'я про мертву руку, що коли з неї зробити лойову свічку, то в ночі можна красти в кожній хаті, усі спатимуть, була б тільки свічка з лою мертвяка. Така дурниця, а справа тяжка, карна, і безглузких темних парубків засуджено в Сибір на поселення.

В 1896 р. така ж сама справа розглядалась в Острогожському карному суді ⁶⁾.

Багато, занадто ще багато темноти на Слобожанщині і велика потреба в науці та в школах.

1) „Южный Край“ за 1882 р., № 565.

2) „Харьк. Губ. Вѣдом.“ за 1886 р., № 152.

3) Іб., № 142.

4) Іб., № 159.

5) „Южный Край“ за 1894 р., № 4497.

6) „Харьк. Губ. Вѣд.“ за 1896 р., № 146.